

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: МЕТОДОЛОГІЯ ОНОВЛЕНОЇ ПАРАДИГМИ

Обґрунтовано методологічні основи формування нової парадигми теорії економічного розвитку, його закономірності як креативного процесу, принципи міжсистемних трансформацій.

Однією з найактуальніших проблем ренесансу політичної економії, нагальність якого нині вже ніким не заперечується¹, є розбудова на новій концептуальній основі теорії економічного розвитку, яка, і це добре відомо, займає ключове місце в системі політекономічних знань. По суті, політекономія – це теорія економічного розвитку. Йдеться про одну з принципових відмінностей політекономічного аналізу від прикладних досліджень, де увага акцентується, насамперед, на питаннях економічного зростання. Те саме можна сказати й про теорію есономікс, яку нині позиціонують як альтернативу політекономії. Показовим у цьому є те, що в одному з останніх видань “Economics” П. Самуельсона та В. Нордхауза (1989 р.) проблема економічного розвитку взагалі не розглядається. Поняття “development” відсутнє навіть у “Glossary of Terms”, де наводиться лише поняття “developed countries”, що, звісно, має інший підтекст.

На ситуації, що склалася, позначається, передусім, абсолютизація неокласичних принципів теорії економічної рівноваги, яка **статична** за змістом. Свого часу Й. Шумпетер спробував вийти за рамки цієї обмеженості. Сутність його класичної праці “Теорія економічного розвитку” зводилася до “пошуку сили”, яка формується в межах економічної системи і, за висловом ученого, “безпосередньо її змінює”. У цьому пошуку Й. Шумпетер спирався, як зауважував він сам, на “Капітал” К. Маркса, де економічний розвиток розглядається як “специфічно зумовлений самою економічною системою процес”².

У 1970–1980-х роках, а також на рубежі ХХ–ХХІ ст. з’явилася низка фундаментальних праць західних учених, насамперед соціологів, у яких зроблено спробу сформулювати нову парадигму суспільно-історичного розвитку. Однак відповідний пошук лише частково торкнувся економічних досліджень, де продовжують

¹ Привертає увагу проведена у 2010 р. Інститутом економіки РАН та іншими науковими інституціями конференція “Чи є місце політекономії у сучасній економічній науці”, присвячена проблемам політичної економії (див.: “Вопросы экономики” № 8, 2011; Б е к У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. К., “Ніка-Центр”, 2011, 408 с.; Б о д р и й я р Ж. К критике политической экономии знака. М., “Академический проект”, 2007, 335 с.; Б у з г а л и н А., К о л г а н о в А. Политическая экономия постсоветского марксизма. “Вопросы экономики” № 9, 2005; Г р и ц е н к о А. Політична економія: актуалізація проблематики. “Економічна теорія” № 1, 2012, с. 5–20; Т а р а с е в и ч В. Політична економія: ім’я власне, широкий смисл і предметний простір. “Економічна теорія” № 1, 2012, с. 21–34.

² Див.: Ш у м п е т е р Й. Теория экономического развития. М., “Прогресс”, 1982, с. 52, 53.

домінувати давним-давно девальвовані принципи економічного і технологічного детермінізму, пріоритети homo economicus. У підсумку у нас є всі підстави для констатації того, що і сьогодні нова парадигма “development studies”, яка б відображала реалії сучасних економічних перетворень, зокрема – зростаючу самодостатність людини, реалізацію її креативного потенціалу не лише як суб’єкта, а й як безпосереднього об’єкта економічного процесу, відповідно, прогресуючу соціологізацію економічного простору, його дематеріалізацію, залишається не сформованою. Зішлемося у цьому на думку Е. Морена. “Розвиток, що розглядається виключно як технічний і економічний процес, включаючи і сталий розвиток, – писав з цього приводу в 1999 р. видатний французький соціолог і філософ, – перетворюється на ніщо; такий розвиток не витримує критики. Нам необхідне більш багате і складне розуміння розвитку”³.

Разом з тим теоретична проблема, що порушується, вже давно вийшла за межі суто академічної тематики. Людство чи не вперше у своїй історії зіткнулося з жорсткими обмеженнями потенціалу свого розвитку і відповідно економічного зростання. Як зазначає відомий російський вчений М. Чешков, ідеться про ситуацію, що генерується в межах трикутника “розвиток – виживання – катастрофа”⁴. Власне, ця ідея дістала підтвердження і на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (січень 2012 р.), який пройшов під гаслом “Велика трансформація: формування нової моделі розвитку”. У цьому зв’язку хочемо привернути увагу до наукових публікацій учених постнекласичного і постмодерністського напрямів теорії, у яких, попри їх концептуальну протилежність, порушуються принципові проблеми відповідної тематики. Українська наука має достатній інтелектуальний потенціал, щоб активно долучитися до такого пошуку. Його окремі методологічні аспекти порушуються в поданому аналізі, де увага акцентується, насамперед, на принципах формування нової моделі розвитку – як інноваційно-творчого процесу, зокрема, на його постматеріальній спрямованості, специфіці механізмів, що формуються в межах метасистемних трансформацій. Саме ці аспекти теорії економічного розвитку, на нашу думку, є найбільш дискусійними, отже, заслуговують на особливу увагу.

Розвиток як творчий процес

Стрижнева ідея нашого аналізу сконцентрована у цьому підзаголовку. Ми вестимемо мову про загальнотеоретичні основи нового каналу економічного процесу, не лише суб’єктом, а й водночас об’єктом якого є інтегрована в економічну систему людина. У даному разі поняття “розвиток” розглядається як “позитивна зміна сутнісних сил людини” (В. Васильчук), накопичення і реалізація її творчого потенціалу. Йдеться про **антропосоціоцентристську** визначеність розглядуваної моделі економічного розвитку, в якій функцію енергетичного начала перебирають на себе людина, творча особистість, її нескінченне прагнення до нового, яке породжується генетикою людини, відображає її сутнісне визначення. У теорії В. Вернадського енергетика людини – консолідуюча основа ноосфери. Вона реалізується як геологічна сила, як енергія науки, людської культури, як креативність, що пов’язана з психічною діяльністю людини, з розвитком її свідомості та розуму.

³ Див.: Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач. В кн.: “Синергетическая парадигма”. М., “Прогресс-Традиция”, 2006, с. 60.

⁴ Див.: Идея развития: возможность обновления. Материалы научного семинара. “Мировая экономика и международные отношения” № 2, 2007, с. 80.

Модель економічного розвитку, про яку йдеться, має двоїсту специфіку. Вона поєднує в собі об'єктивні та суб'єктивні начала, траєкторії самоорганізації економічного процесу і водночас його цілеспрямовання. Механізми самоорганізації забезпечують функціонування економіки на основі іманентної рефлексивності, власних життєвих принципів. Ідеться про механізми спонтанного порядку (spontaneous order), самозабезпечення граничної рівноваги економічної системи, збалансованого кругообігу її структурних елементів, відтворення їх життєздатності в певних просторових і часових параметрах.

Механізми самоорганізації притаманні не лише економічній реальності. Здатність до еволюційного саморозвитку, який реалізується на основі власного енергетичного потенціалу, – фундаментальна ознака системної будови світу в цілому. “Що таке еволюція – теорія, система, гіпотеза?” – ставить запитання П. Тейяр де Шарден і формулює таку відповідь: еволюція є “щось набагато більше, ніж усе це: вона – основна умова, якій мають підпорядковуватися і задовольняти всі теорії, гіпотези, системи, якщо вони хочуть бути розумними та істинними. Світло, що опромінює всі факти, крива, в якій мають зімкнутися всі лінії, – ось що таке еволюція (виділено мною. – А. Г.)”⁵. Навряд чи можна не погодитися з таким визначенням. Інша річ, що кожна історична епоха породжує свої проблеми щодо визначення специфічних особливостей еволюційного саморозвитку.

У цьому зв'язку доречно нагадати, що принципу саморозвитку дотримувався і К. Маркс. Спираючись на ідеї А. Сміта, він, природно, був послідовним у своєму ставленні до двох найбільш значущих наукових відкриттів ученого – трудової теорії вартості і теорії самоорганізації економіки. “Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації, – зазначав К. Маркс у першому томі “Капіталу”, – як природноісторичний процес”⁶. Знамениті схеми розширеного відтворення, представлені у третьому томі “Капіталу”, відбивають саме цю логіку – логіку спонтанної самоорганізації економіки.

Водночас ми маємо враховувати обмеженості механізмів економічної самоорганізації. Вони не відображають інноваційної логіки розвитку, позбавлені цілеспрямовуючої функції, відбивають принципи формування спонтанної рівноваги економічної системи в її статичному стані. Саме ця статичність стала, як ми вже наголошували, предметом критики економічної теорії класичної та неокласичної шкіл з боку Й. Шумпетера. Ринок у працях А. Сміта і Д. Рікардо є сліпим. Його функціонування безпосередньо не пов'язується з визначеннями орієнтирів, які стосуються досягнення певного комплексу цілей економічного розвитку. Спонтанний відбір здійснюється ринком за принципом “сьогодні на сьогодні” лише з урахуванням поточних результатів, стану економічної системи “на даний момент”. Упорядкованість, що досягається ринком, не містить у собі певної мети.

Представники неокласичної школи економічної думки не змогли подолати відповідної обмеженості теоретичних поглядів своїх попередників. У теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса, якого Й. Шумпетер вважав “найвидатнішим економістом”, представлено “замкнутий кругообіг”, у якому функцію цілеспрямовуючого розвитку перебирають на себе зовнішні фактори⁷. Вказуючи

⁵ Див.: Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., ООО “Издательство АСТ”, 2002, с. 225.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 12.

⁷ Відповідні узагальнення у цій методології спиралися на еволюційну теорію Ч. Дарвіна, яка відкрила перспективи відповідним дослідженням не лише природничих, а й суспільних наук.

на вагоме значення теорії економічної рівноваги Л. Вальраса і прирівнюючи її до наукового доробку Дж. М. Кейнса, Й. Шумпетер водночас акцентує увагу на її “пасивності”. Позбавлене внутрішніх джерел розвитку, економічне життя у відповідній інтерпретації “всього-на-всього пристосовується до того впливу, який справляють на нього природа та суспільство”⁸.

Видатним науковим доробком Й. Шумпетера у методології економічного аналізу стало обґрунтування теоретичної моделі інноваційного розвитку як **внутрішньо-детермінованого процесу**. “Усередині економіки, – зазначає вчений, – формується джерело енергії, що викликає порушення рівноваги”. Таким джерелом є енергетичний потенціал підприємця-новатора, який, на відміну від “просто господаря”, виявляє здатність до творчої руйнації, “робити не так і не те, що роблять інші”, формувати “нові комбінації факторів виробництва” і тим самим змінювати сталий хід відтворювального процесу⁹.

У цих визначеннях принципово значущими є акценти не лише на внутрішній інтегрованості механізмів інноваційного розвитку, а й на їх цілеспрямовуючій функції, що не завжди враховується. Тим часом, **цілеспрямовуюча функція – основа інноваційного розвитку**. Розвиток як вихід за межі існуючих інституційних та організаційних визначень, створення нових форм і утвердження нової якості економічної реальності завжди кореспондує з реалізацією певної цілі. Це загально-визнане правило. Економіка не може бути винятком з нього. Економіка – це не просто кругообіг, а й одночасно функціонально спрямований механізм утвердження нового. Життєздатність економіки визначається не тільки і не стільки її спроможністю до самоорганізації, скільки потенціалом динамічного самооновлення, здатністю до цілеспрямованого розвитку. Інша річ – ступінь і суб’єктна специфіка цієї урегульованості, яка на кожному етапі економічного розвитку, природно, системно змінюється, наповнюється новим змістом. Це відбувається і в сучасних умовах. Нова парадигма економічного розвитку в першу чергу являє собою перехід від переважно інерційної ринкової самоорганізації економіки до її розвитку на основі зміцнення ноостичних начал, формування нового (граничного) типу економічного зростання.

Ми наголошуємо на антропосоціоцентристській специфіці даної парадигми, на тому, що концептуальною основою її характеристик є принципове уточнення місця людини в економіці, її визначення як реального центру, початку та безпосередньої цілі економічного процесу, його суб’єкта і одночасно об’єкта. Віддзеркаленням такого поєднання цілі та функції є зумовлена всім ходом суспільно-цивілізаційного прогресу зростаюча самодостатність людини, принципово нові параметри свободи вибору, можливості поглиблення яких у межах канонічної економіки значною мірою вичерпано. У новій системі відносин людина перестає бути часткою економіки і перетворюється лише на її функціональну “цеглинку”. Економіка ж, навпаки, стає тим, чим у дійсності є людина, яка її констатує. Така економіка перестає бути гомогенно уніфікованою, її домінуючим началом є орієн-

Власне, XIX ст. (його друга половина) стало, по суті, століттям Дарвіна: не лише біологія, а й фізика, астрологія, геологія, антропологія, як і економічна наука (у тому числі теоретичні дослідження К. Маркса і Ф. Енгельса), розвивалися під впливом його еволюційної теорії, за якою природний відбір здійснюється під впливом зовнішнього середовища. На відповідних методологічних постулатах базувалась, як відомо, і теорія соціалістичної економіки.

⁸ Див.: Ш у м п е т е р Й. Зазнач. праця, с. 53.

⁹ Див.: т а м ж е, с. 148–204.

товані на людину горизонтальні зв'язки, гетерогенність. Нині це вже не гасло, а реальність, з якою не можна не рахуватися. Як засвідчив цьогорічний форум у Давосі, світова політична та економічна еліта починає дедалі більше усвідомлювати дану істину.

Важливо зрозуміти й те, що зазначений вектор еволюції не звужує, а, навпаки, розширює енергетичний потенціал економіки. Дедалі зрозумілішим стає те, що енергетичний потенціал системно уніфікованої економіки фактично досяг межі своїх можливостей. Нові пласти незадіяної енергетики людини розміщуються не в площині нового циклу системної інтеграції та уніфікації, як на цьому продовжують наполягати окремі політики та науковці, а на протилежному фланзі — у безмежних просторах індивідуального, у сфері ідентифікації свободи як уособлення реальної індивідуальності. Відповідно до цього послаблюється дієздатність великих економічних формувань, які зазвичай позиціонувались як “символи” індустріалізму. Епоха доміантності “масивного” залишається в минулому. Як пише З. Бауман, “тепер бути меншим, більш легким і рухомим — це ознака досконалості й прогресу”¹⁰.

Розглянемо ці питання більш предметно. Вони стосуються, насамперед, нашого розуміння поняття “креативна діяльність”, яке є більш широким за звичне трактування поняття “репродуктивна праця” і асоціюється не лише із створенням продукту обміну, а й з усім олюдненим світом, з яким взаємодіє людина і який визначається як “сконструйована людиною реальність”. “Креативність, — писав у цьому контексті І. Пригожин, — є спосіб нашої участі у цій конструкції”¹¹. У даному сенсі креативність завжди інноваційна, її домінуючим началом є творчість. Ми говоримо про творчість як про “шлях до самого себе”, як про один з визначальних атрибутів самоутвердження особистості, реалізації власного “Я”. Звідси наші оцінки креативності не лише як здатності до творчості, не лише як “безперервно відновлюваної творчості” (А. Бергсон), а й як основного поля для самореалізації творчого потенціалу людини, внутрішньої потреби особистості в творчості.

Наше розуміння розвитку як творчого процесу базується на цих методологічних узагальненнях. Їх стрижневою ідеєю є принципове уточнення питання, що стосується визначення специфічності предмета економічного розвитку. Якщо канонічна теорія зосереджується на розвитку як на нарощуванні матеріального багатства, то в новій інтерпретації відповідної проблеми йдеться про вихід за межі суто матеріальної визначеності економічної реальності, про доміантність усього комплексу продукуючих процесів, пов'язаних з розвитком людської особистості, її інтелектуального багатства, креативно-духовного потенціалу.

У даному разі ми говоримо про розширене відтворення людини не лише як суб'єкта виробництва товарів, а й як суб'єкта і об'єкта економічного процесу в їх органічному поєднанні. **Економіка, що виробляє товари, трансформується в економіку розширеного відтворення людини, економіку людини.** Сучасна реальність переконливо доводить, що порядок денний економіки виробництва товарів значною мірою вичерпано. У ній не залишається місця для креативних інновацій. Основоположним для системних інноваційних трансформацій стає визначення механізмів трансформації економіки товару в економіку людини. Іншої альтернативи нині немає.

¹⁰ Див.: Бауман З. Текущая современность. М., “Питер”, 2008, с. 20.

¹¹ Див.: Пригожин И. Определено ли будущее? М., Институт компьютерных исследований, 2005, с. 145.

Прогресуюча дематеріалізація економічного простору

Нова парадигма економічного розвитку, методологічні підвалини якої ми прагнемо обґрунтувати, — це складова теорії прогресуючої дематеріалізації економічного простору. Йдеться не про механічне заперечення (за чийось проектом) економіки в її канонічному, тобто виключно матеріальному контексті. Суть проблеми полягає в іншому: відповідна економіка переросла себе; вона досягла (у своїй потенції) такого рівня досконалості, коли втрачається сенс її подальшого розвитку на існуючій основі. Це позначається на трансформаційних процесах: економіка перестає розуміти саму себе — деформуються її інформаційна та рефлексивна функції, принципи рівноваги, раціональні начала. Як результат, зростає значимість суб'єктивних основ економіки, прогресує гуманізація економічного простору, врешті-решт, формується новий тип економічної реальності — **антропосоціоцентристська економіка**, у якій соціальний та економічний простори не просто зумовлюють один одного, а являють собою неподільну системоутворюючу цілісність. Новий генотип економічного розвитку ми пов'язуємо із становленням саме такої парадигми економіки, економіки, що розміщується “по той бік власне матеріального виробництва” (К. Маркс). Економічна теорія зіткнулася з системною неаргументованістю, насамперед, цих, фундаментальних за своїм методологічним навантаженням, процесів.

Йдеться не лише про розширене трактування параметрів економічного простору, а й про нові акценти у визначеннях його результативності. Для антропосоціоцентристської економіки інтерес становить не стільки суто економічна (у канонічній визначеності), скільки соціально-економічна ефективність, соціально-економічна відкритість і рівновага, послідовна гуманістична (людиноутверджуюча) спрямованість. У цій системі координат регулюючої функції набувають морально-етичні детермінанти, які реалізують себе як неформальні регулятори, тобто ми говоримо про своєрідний “масштаб моральних оцінок”, які у системі соціально-економічних відносин виступають як “регуляторна ідея”, що конкретизує межі можливого і неможливого в економіці.

Звісно, не існує і не може існувати спільного для всіх часів і народів визначення суті морально-етичних пріоритетів, яким має підпорядковуватись економіка. Відповідно до християнських цінностей, С. Булгаков виокремлював морально-етичні домінанти, які позиціонував, насамперед, як гарантії вільного розвитку людини. Ми маємо на увазі визнання за кожною особою рівного й абсолютного достоїнства, реалізацію в економічній діяльності заповіді любові до ближнього, соціальної справедливості й толерантності, вимогу щодо найповнішого утвердження прав і свобод особи тощо.

Відповідний “масштаб моральних детермінантів” був актуальним і на попередніх етапах розвитку, однак у наші дні, як нас на кожному кроці у цьому переконають суспільно-економічні реалії, його значимість стає на порядок вагомішою. Економічна наука має знайти в собі методологічні ресурси для органічної інтеграції у системні визначення свого теоретичного аналізу і окреслених позицій. Це важливо з точки зору не лише формування в суспільстві економічної культури та економічного мислення, а й економічної практики, забезпечення дієвості економічної політики, динамізму економічного розвитку, наявний потенціал якого нині дедалі більшою мірою обмежується соціальними і морально-етичними факторами зростання.

Слід урахувати й те, що система соціальних, психологічних, моральних та етичних відносин є набагато складнішою, ніж суто економічних. Ця складність пов'язана з багатоцільовою визначеністю соціального, тоді як економіка у своїх канонічних узагальненнях є моносистемною. Зрештою, вона підпорядковує свої детермінанти одноцільовим визначенням – отриманню “більшого за менше”. У цьому сенсі домінантність соціального (в його широкому контексті) – це шлях не спрощення (як може здатися на перший погляд), а суттєвого ускладнення всієї системи суспільних, у тому числі економічних, відносин.

Аналізуючи ці процеси, ми усвідомлюємо, що прогресуюча дематеріалізація економіки, її вступ до нової смуги системних перетворень – це не механічне заперечення, а логічне продовження економіки техногенної (індустріальної) цивілізації, конструктивний тип її прогресу, інноваційного розвитку. Постматеріальна реальність – це не “зовнішня” у відношенні до канонічної економіки реальність. Системну визначеність економічного простору, що формується, характеризують зростаюча відкритість, багаторівнева цілісність, синергетичність і комунікативність. У цьому просторі розміщується і сфера матеріального виробництва, цінності якого не девальвуються, а лише вмонтовуються в якісно нову систему економічних орієнтирів. Отже, йдеться про кореляцію домінуючого начала економіки, вихідною точкою якої стають гуманістичні цінності та орієнтири, про формування нової багатоструктурної за своїми функціональними характеристиками економіки, яка фокусується на антропологічному вимірі своїх результатів, економіки, в якій людина знаходить себе, відтворює себе не лише як суб'єкт, а й як об'єкт продукуючого процесу.

Ще одна принципова визначеність полягає в такому: з проблемою утвердження антропосоціоцентристської економіки пов'язаний ряд питань, які стосуються **ноостичних процесів, прогресуючого розширення сфери розуму, свідомого**. Ці процеси свого часу були всебічно обгрунтовані А. Бергсоном, В. Вернадським і П. Тейяром де Шарденом і нині привертають увагу наукового загалу. Йдеться про фактичний ренесанс теорії ноогенези, про оцінки нашої епохи як такої, де ноостичні перетворення набувають критичних параметрів, стають реально відчутними, такими, що переходять із сфери суто академічних оцінок у практичну площину. Нині для кожного неупередженого аналітика очевидною є зростаюча актуальність відповідних узагальнень: досягнувши свого мислячого стану, життя, суспільство в цілому, в тому числі й економіка, не можуть реалізовуватися структурно, не піднімаючися на вищі шаблі свідомого. Ми маємо на увазі принципову закономірність, згідно з якою **розвиток ототожнюється з системним поглибленням свідомого, зводиться де-факто до цього процесу. Поглиблення свідомого стає критерієм розвитку, слугує його мірою**¹².

Постановка проблеми щодо чинності нооекономічних тенденцій – це не гра у дефініції. Її нагальність визначається зростаючим ускладненням економічного процесу та пошуком адекватних механізмів його врівноваження. Нагромадження дедалі більшої складності формує фундамент генерації життя, є його суттю, основою експансії свідомого. Економіка у своїй еволюції відображає цю закономірність. У даному контексті нооекономічні процеси кореспондують з формуванням **онлайнівської мережевої Інтернет-економіки, економіки знаків – “кібернетичної еко-**

¹² Див.: Г а л ь ч и н с ь к и й А. Принципи ноогенези в контексті вчення В. Вернадського. “Економіка України” № 5, 2010, с. 16–29.

номіки з електронною нервовою системою” (М. Кастельс). У нашому розумінні інформаційна мережа у цьому випадку інтерпретується як ексклюзивний інструментарій нооекономіки. Американський учений Е. Девіс¹³ називає утвердження економічного кіберпростору, в якому циркулюють лише символи і знаки, початком “другого світу”, який має “змінити наш матеріальний світ”.

Нині мережеві нооекономічні структури оцінюються як найбільш перспективна форма відтворення економічних комунікацій. Формуючи віртуальний економічний простір, вони реалізуються як кластери економічних відносин, пріоритетним началом яких є розширене самовідтворення інформації та знань, що набувають статусу домінуючого виробничого ресурсу, основної форми багатства. У цьому сенсі ноомережева економіка органічно вписується в концепцію економіки людини, яку М. Кастельс ідентифікує як економіку “персоніфікованих відносин”, економіку “мережевого індивідуалізму”, “я-центрованих мереж”¹⁴.

Найбільш дискусійною у цьому відношенні є проблема ринкових трансформацій. В економічній літературі дедалі більшого поширення набуває точка зору, згідно з якою розвиток мережевої економіки оцінюється як заперечення ринку. Така позиція вимагає принципових уточнень. Світова економічна криза 2008–2009 рр. та її нинішня ескалація – це надмірність не ринку, а держави, безпрецедентне зростання державного споживання як антипода ринку. Так, у 2009 р. державні витрати у країнах зони євро сягнули 51,5% ВВП, і цим усе сказано. Найбільш наочно це демонструє становище в Ірландії, де у 1997–2001 рр. відповідний показник дорівнював 33,9%, а у 2010 р. – 66,8%¹⁵. Про які звинувачення на адресу ринку в цій ситуації може йтися?

Та справа не лише у цих параметрах. Розглядаючи поставлене запитання, не слід забувати про те, що саме ринок виступає в економіці як осередок розуму, як живий організм, який вирізняється високою адаптивністю, спроможністю не лише накопичувати інформацію, а й адекватно реагувати на її флуктуації, самовдосконалюватися. Коли йдеться про відчутне послаблення в сучасних умовах когнітивної функції ринку, то слід урахувати, з одного боку, системну неадекватність його нинішніх інституціональних визначень, а з іншого – смислову та семантичну невідповідність реаліям нової економіки інформаційних потоків, механізмів їх ідентифікації та виміру, логічно-поняттєвих конструкцій. Нарешті, ми повинні усвідомлювати, що інноваційні можливості ринку проявляються на відстані від рівноваги. Чим далі від рівноваги, тим ринок стає інноваційно дієдатнішим, посилюються його зворотні зв'язки з неринковими, насамперед соціальними, політичними і духовними, чинниками розвитку економіки. На цій основі актуалізуються механізми самовдосконалення – ринок стає не тільки складнішим, а й структурно диференційованішим і гнучкішим.

Відповідні процеси відбуваються і в наші дні: під впливом окреслених нами економічних трансформацій ринок роздвоюється. На рівні традиційної економіки діють механізми конкурентного ринку, а трансакції нової соціоекономіки, що формується, у свою чергу, дедалі більшою мірою демонструють функціональну неадекватність конкуренції, і на це не можна не зважати. Альтернатива цьому –

¹³ Девіс Е. Техногенезис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху. Екатеринбург, “Ультра, Культура”, 2007, с. 271–319.

¹⁴ Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. К., “Ваклер”, 2007, с. 63, 128, 130.

¹⁵ Девіс Е. European Economic Forecast. Autumn, 2011, p. 222.

нова (паралельна) функціональна модель ринкових відносин — **конвергентний ринок**. Отже, є підстави говорити про ще одну дуже значущу проблему методологічного переосмислення чинної теорії економічного розвитку.

У цьому контексті йдеться про механізми трансакцій нематеріальних цінностей, насамперед знань та інформації як основного виробничого ресурсу постіндустріальної епохи, цінностей, які не підпорядковуються законам рідкості та граничної корисності, а отже, і конкуренції. Відповідну функцію перебирає на себе конвергенція, котра набуває чинності в першу чергу як атрибут відносин партнерів з “виробництва” інформації та знань, примноження інтелектуального багатства, як інструмент обміну “довіри на довіру”, механізм накопичення та реалізації соціального капіталу. П. Тейяр де Шарден називав конвергенцію “вищим шаблем гармонізованої соціальності”, “синтезом центрів”, відносинами “Я” з іншим “Я”. Якщо конкуренція уніфікує, то конвергенція диференціює, виступає механізмом варіаційності економічного розвитку, його гетерогенізації. У даному разі суб’єкти, що взаємодіють, не поглинають один одного, не втрачають своєї оригінальності, а, взаємозбагачуючись, зберігають свою унікальність, залишаються самими собою ¹⁶. Зростаюча актуалізація цих позицій визначається логікою сучасних суспільних трансформацій, які несуть на собі ознаки міжсистемних перетворень. Отже, говорити про нову парадигму теорії розвитку можна лише з урахуванням метасистемної специфіки згаданих перетворень. Розглянемо їх найбільш значущі методологічні визначення.

Принципи міжсистемних трансформацій

Актуальність методу міжсистемних трансформацій полягає в тому, що на його основі формуються методологічні передумови переосмислення механізмів виникнення в економічному процесі інноваційно “нового”. Канонічна методологія розглядає це питання, спираючись на принципи так званої лінійної логіки, за якої “виникле” (“нове”) оцінюється з позицій існуючого — як його продовження, самозбагачення. Метод міжсистемних трансформацій базується на протилежному. Його фундамент становить логіка нелінійної динаміки, за якої “нове” постає не як системно детерміноване, а як альтернативна ймовірність (можливість). У цьому випадку наступність і самозбагачення системи у їх функціональному вимірі втрачають свою провідну значимість. Наступність поступається місцем ситуації хаосу і біфуркації. Кризи міжсистемних трансформацій стають втіленням саме такої логіки, змінами, що відбуваються не за традиційною циклічною динамікою “рівновага — криза — відновлена рівновага”, а за більш складною логікою: **“порядок — біфуркація і хаос — якісно новий порядок”**. “Нове” виникає з біфуркації і хаосу, тобто з перехідного, системно не визначеного стану.

Зрозуміло, що за таких умов змінюється конфігурація взаємозалежності між дійсним (реальним) і майбутнім. У процесі метасистемних циклів майбутнє перестає бути передбачуваним; воно більше не ґрунтується на підвалинах теперішнього. Як результат, по-перше, утверджується принцип необоротності процесів; по-друге, порушується часова симетрія; по-третє, припиняють дію притаманні попередній системі принципи причинно-наслідкового детермінізму, раціонального розвитку, суспільної рівноваги, які формують фундамент економічної методології. Зрештою, економіка у своїх трансформаціях набуває ознак розвитку склад-

¹⁶ Див.: Г а л ь ч и н с ь к и й А. Економічна методологія. Логіка оновлення. К., “АДЕФ-Україна”, 2010, с. 543–558.

них неупорядкованих дисипативних (розпорощених) синергетичних систем. Розглянемо базові визначення цих процесів з акцентами на тих аспектах метаекономічних перетворень, що безпосередньо пов'язані з новаціями в економічній методології та зумовлюють нагальну необхідність переосмислення її базових конструкцій.

Ми виходимо з того, що розмежування трансформаційних процесів, які реалізуються в рамках циклічної амплітуди однієї конкретно визначеної системи (епоха індустріалізму, капіталізм, ринкові відносини чи інше), і міжсистемних перетворень має, поза будь-якими сумнівами, не лише важливе теоретичне, а й прикладне значення. За всіма ознаками криза 2008–2009 рр. являє собою один з проявів метасистемної кризи. Тим часом практично вся наявна теоретична база аналізу циклічності ґрунтується на моделюванні економічних трансформацій, що відбуваються в межах конкретно визначеної системи, відбивають історичну етапність саме такого типу розвитку. Теорія “довгих хвиль” Кондратьєва не є винятком. У її основі лежить логіка “великих циклів” епохи індустріалізму. Її “підлаштування” (як це має місце в багатьох дослідженнях) до аналізу сучасних глобальних економічних перетворень не може бути результативним. Нині людство переживає системні перетворення, що заперечують логіку індустріалізму, є її протилежністю.

Ми говоримо про зміну суспільно-історичних епох, перехід не просто від індустріального до постіндустріального, а від матеріально детермінованого до транс-матеріального способу виробництва, від “царства необхідності” до “царства свободи”, від передісторії до дійсної історії розвитку людства. Ми ведемо мову про епоху, в процесі становлення якої “змінюється все” (О. Тоффлер). З урахуванням цього цілком природною, на нашу думку, є постановка І. Валлерстайном питання щодо “кінця знайомого світу”, завершальної стадії розвитку сучасної світосистеми, яка, досягнувши точки біфуркації, “навіть чи існуватиме через п'ятдесят років”¹⁷.

Ще категоричніший у своїх висновках російський учений О. Неклеса, який зазначає, що нині людство крок за кроком наближається до “центру циклону” – великомасштабного соціального транзиту, який змінить не лише політичні, правові, економічні основи практики, а й безпосереднє сприйняття людством базових цінностей природи й буття. У цьому контексті постіндустріальне суспільство, що набуває чинності, він розглядає як заключну ланку сучасної цивілізації й одночасно як перший щабель або, можливо, і передщабель якоїсь ще не зрозумілої нам, не осмисленої наукою “фундаментальної цивілізаційної альтернативи”, як контур “постцивілізаційної епохи”¹⁸. Відомий український філософ С. Кримський розглядав цю епоху як постісторію. Усі ці оцінки підтверджують актуальність теоретичних узагальнень, що стосуються логіки міжсистемних трансформацій, принципи якої ми прагнемо змодельовати. Сучасні виклики у світовій економіці, які поки що залишаються неосмисленими наукою, розміщуються в площині цієї логіки.

Аналізуючи механізми міжсистемних трансформацій, ми акцентуємо увагу, насамперед, на **конструктивній функції біфуркації**, її інноваційній спрямованості: сутнісні суспільно-інноваційні, у тому числі економічні, трансформації можливі

¹⁷ Див.: Валлерстайн І. Кінець знайомого мира. М., “Логос”, 2004, с. 5, 181.

¹⁸ Див.: Неклеса О. Реконфігурація сучасного світу. У кн.: “Економіка знань: виклики глобалізації та Україна”. К., НІСД, 2004, с. 219, 225; Неклеса А. Трансфинитная экономика. “Экономические стратегии” № 3, 2010, с. 19.

лише в активній фазі розвитку системи. “Структура, – зазначають О. Князева і С. Курдюмов, – виникає в хаосі та з хаосу. Хаос організує. Руйнуючи, він будує”¹⁹. Циклічність суспільно-історичного процесу підтверджує цей висновок. Західна цивілізація, як це глибоко аргументував А. Дж. Тойнбі, виникла після падіння Римської імперії з хаосу, який тривав у Європі майже три століття поспіль. Період первісного нагромадження капіталу – період виникнення капіталізму – це також період хаосу і біфуркації.

Ці акценти є надзвичайно важливими для характеристики генези “нового”. Біфуркація та хаос розглядаються в ньому не як аномальне відхилення, а як складова динамічних процесів. Це принципово значуща методологічна констатація: **стан біфуркації відображає життєздатність системи, розвиток через ускладнення**. Такий стан, згідно з І. Пригожиним, є платою за можливість утвердження нового, більш життєздатного порядку. “Нове” виникає з неоднорідного (суперечливого). Саме у фазі біфуркації у системі формуються “інноваційні сигнали у вигляді флуктуацій”. Завдяки таким сигналам система набуває здатності “прощупувати” можливості нестандартних трансформацій. На цій основі формуються специфічні хвилі сутнісних кореляцій.

У цій площині важливим є й інше: у фазі біфуркації та хаосу не лише виникають інноваційні сигнали, а й виявляються провідні інтегральні сили, які виступають організуючим началом інноваційних кореляцій. Ця позиція є дуже значущою в системному оновленні економіки, де саме на фоні кризи, поряд з дезінтеграційними процесами, відкриваються канали подолання протилежностей та їх конвергенції. У цьому разі під конвергенцією ми розуміємо конструктивну взаємодію різноякісних елементів перехідної (складної та неоднорідної за своїм змістом) синергетичної економічної системи. Саме конвергенція утверджується в умовах біфуркаційних процесів як базова взаємозалежність, реалізує себе як консолідуюча сила економічного процесу. Отже, біфуркація і хаос, з одного боку, формують інноваційні сигнали, а з іншого – утверджують специфічні, засновані на принципах конвергенції організаційні начала, які продукують відповідні сигнали.

З огляду на ці узагальнення, на нашу думку, найменш дієздатними в інноваційному контексті є не перехідні (гетерогенні за своєю структурою), як це зазвичай трактується в наукових дослідженнях, а сталі економічні системи, які у процесі свого утвердження і саморозвитку змогли підпорядкувати своїм визначенням функціональні складові (підрозділи) і на цій базі набули гомогенних (системно цілісних) ознак. Такі системи в перспективі виявляються нежиттєздатними (в інноваційному контексті) утвореннями. Йдеться про те, що досягнення системної цілісності – це не тільки вищий, а й кінцевий пункт відповідних трансформацій, це початок занепаду, самозаперечення системи (фаза її стійкості) та одночасно початок розпаду і загибелі (фаза, в якій інноваційний потенціал розвитку перебуває в пригніченому стані). Як писав з цього приводу М. Моїсеєв, “стійкість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципам мінливості”²⁰.

Коли ми робимо акцент на тому, що епіцентром сучасних глобальних економічних викликів є не країни з економікою, що розвивається, і навіть не країни

¹⁹ Див.: Князева Е., Курдюмов С. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. М., “URSS”, 2007, с. 145.

²⁰ Див.: Моїсеєв Н. Алгоритмы развития. М., “Наука”, 1987, с. 42.

постсоціалістичного світу, а, насамперед, країни Заходу з внутрішньо збалансованими, системно цілісними соціально-економічними структурами, то відповідь щодо причин такої неординарної ситуації лежить, на наше глибоке переконання, у площині наведених узагальнень. Свого часу ми не помітили, що у другій половині 1980-х років “спотикнулися”; як пише В. Іноземцев, не лише адміністративна (закрита), а й ринкова (відкрита) економіка не надали значення аргументованим узагальненням учених Римського клубу про досягнення нею “межі зростання”. Економіка Заходу зуміла набути в останні два десятиріччя прискорення завдяки інтенсивному освоєнню ринків постсоціалістичних країн. Нині цей резерв в основному вичерпано.

Інша методологічна позиція в процесі міжсистемних трансформацій пов’язана з тим, що **змінюється канонічна модель причинно-наслідкових взаємозалежностей**. Долається ньютонівський за своїм змістом принцип універсальності економічних зв’язків, за яким, як зазначав О. Тоффлер, “однакові умови завжди приводять до однакових результатів, а весь Всесвіт складається, якщо так можна висловитися, з більярдних київ та куль, що в переносному значенні становлять причини та наслідки”²¹. Ми переконані, що читач усвідомлює всю “пікантність” порушеної проблеми. Це стосується не лише чинної політики інституційних перетворень, а й свята святих економічної теорії – концептуальної визначеності економічних законів, які у своїй основі відображають універсальність причинно-наслідкових зв’язків.

Порушуючи цю надактуальну проблему, ми виходимо з того, що альтернативою універсальним причинно-наслідковим детермінантам є не безпричинність, недетермінізм загалом; ідеться про інше – про заперечення загальних визначень причинності. Синергетична (дисипативна за своєю структурою) економіка – це не безпричинність, а самопричинність. Структурні елементи такої економіки розвиваються на основі власного енергетичного потенціалу, методом самозбудження і самоорганізації, комбінації випадкового і необхідного, діють “від себе” – через “власну свободу” як самопричинність.

Ми маємо на увазі специфічність “самозапочаткованої”, “ймовірнісної”, “індивідуалізованої”, “гнучкої” причинності, яка базується на методологічних оцінках випадковості, не як відхилення від норми, а як фундаментальна визначеність суспільних, у тому числі економічних, трансформацій. Навколишній світ, суспільне середовище формуються за рахунок “безперервно непередбачуваних інновацій” (А. Бергсон). У підсумку чинності набуває ідея, за якої, як пише російський філософ К. Делокаров, “світ, що нас оточує, не має центру і універсальних причинних цілей”; “у ньому відсутні й ті універсальні закони, що уможливили його пізнання в класичному і неокласичному сенсі”²².

Поряд з тим до методологічних “вузлів”, які формують діючу конструкцію економічної теорії, належить принцип раціоналізму, що характеризується як “тверде ядро” економічних відносин, основа їх формалізації, передбачуваності, внутрішнього порядку та інституційних визначень. Реалії міжсистемних трансформацій вносять принципові корективи й у ці базові взаємозалежності. **Епоха матеріально**

²¹ Див.: Тоффлер Э. Третья волна. М., АСТ, 2004, с. 489.

²² Див.: Делокаров К. Синергетика и познание социальных трансформаций. В кн.: “Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности”. М., “Прогресс-Традиция”, 2003, с. 18–19.

раціональної детермінованості йде в минуле. Коли зникають “абсолютні істини”, коли настає “царство випадковості”, коли “складність проникає в суть самого порядку речей”, пише з цього приводу відомий французький філософ Ж. Рюс, “ratio сходиться зі свого п’єдесталу”²³.

Як альтернативу канонічній моделі у 1960-х роках було висунуто теорію “обмеженої раціональності” (Г. Саймон), а потім – концепцію “домінантності ірраціонального”. Як зазначає Ю. Осипов, економіка стає переважно ірраціональною, розглядаючи сучасні процеси. У підсумку вибудовується динамічний ряд економічних трансформацій: раціональність – обмежена раціональність – домінантність ірраціонального (несвідомого, інтуїтивного). Така взаємозалежність може мати місце, однак і вона потребує принципів уточнень. Ми наголошували, що логіка цивілізаційних перетворень формується на основі принципу зростаючої значимості ноостичних начал суспільно-історичного процесу. Економіка не може бути винятком. Її базова тенденція – не заперечення “раціонального розуму”, а, навпаки, його експансія та самовдосконалення. З цих методологічних позицій слід оцінювати і формулу “ratio сходиться зі свого п’єдесталу”. Повинно йтися про заперечення не ratio загалом, а матеріально детермінованого ratio, ratio системно уніфікованої особи, ratio неперсоніфікованого “Я”, ratio homo economicus. У нових умовах відповідну місію перебирають на себе персоніфікована раціональність, раціональність самоідентифікації та самоутвердження власного “Я”, метафізична за своїм філософським змістом раціональність, берксонівська раціональність креативної особистості.

У цій системі взаємозалежностей важливою є й інша лінія аналізу, яку відстоює всесвітньо відомий німецький філософ Ю. Габермас, який розрізняє два види раціональності: орієнтовану на успіх і на взаєморозуміння. Вчений вводить поняття “комунікативна раціональність”. Ідеться про раціональність “злагоди”, “інтерсуб’єктивних відносин”, раціональну модель горизонтальних відносин між соціалізованими суб’єктами. “Комунікативний раціональний розум, – зазначає вчений, – виражає себе в децентралізованому розумінні світу”²⁴. Коли ми говоримо про пріоритетність горизонтальних зв’язків у економіці, про зростаючу значимість відносин конвергенції, то цілком логічною буде їх взаємозалежність з принципами “комунікативного раціоналізму”.

Відповідну методологічну взаємозалежність ми бачимо і в сучасних визначеннях економічної рівноваги, центральною ланкою якої дедалі більшою мірою (залежно від ступеня її цивілізаційної зрілості) стає відтворення (розширене) багатства особистості. Йдеться про **нелінійну** (динамічну) **рівновагу дисипативного типу**, яка характеризується, по-перше, пріоритетністю горизонтальних (прямих і зворотних) зв’язків; по-друге, домінуванням принципу самоорганізації кожного окремого сегмента економічної системи, які розвиваються на власній основі та підпорядковуються автономним закономірностям; по-третє, утвердженням відносин, які не піддаються уніфікованій логіці економічної корисності, виходять за межі економічного детермінізму, є постматеріальними, індивідуалізованими. Урешті-решт, ми виходимо з того, що визначальним у відповідній моделі рівноваги є не стільки взаємозалежність відтворювальних факторів економіки, скільки формування балансу соціальних, духовних та економічних складових суспільно-

²³ Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. К., “Основи”, 1998, с. 625.

²⁴ Див.: Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. М., “Весь Мир”, 2003, с. 143–172.

го процесу, балансу між свободою і креативністю особистості, яка є завжди колективно асоційованою. Що стосується рівноваги суто економічних чинників (c, v, m), то вона реалізує себе як рівновага другого, похідного, порядку.

Ми розуміємо, що економічній науці належить пройти досить довгий шлях, щоб не лише надати цим методологічним узагальненням системної (насамперед політекономічної) визначеності, а й перекласти їх мовою прикладних узагальнень. Те саме можна сказати і про коригування практики економічних реформ в Україні, про які ми можемо говорити лише в концептуальному (світоглядному) контексті. До того ж ми маємо на увазі процеси, які поєднують у собі не лише чинні, а й метасистемні (трансцендентні) елементи економічної реальності, що ще тільки зароджуються, отже, їх не можна оцінювати з позицій існуючої практики. Принцип “практика – критерій істини” тут недоречний. Однак це, на наше переконання, ніякою мірою не девальвує значимість порушених проблем.

Поданий аналіз базується на принципах оптимістичного конструктивізму суспільно-історичних, у тому числі економічних, трансформацій. Звичайно, ми не виключаємо можливості “хибних ходів історії” (К. Ясперс), але все ж таки маємо виходити з того, що “кріт історії, – як любив висловлюватися К. Маркс, – рие глибоко”, що навіть в умовах зростаючої розбалансованості сучасної епохи, присутності в її тілі не лише різновекторних, а й альтернативних (зокрема, тих, що визначають зворотну траєкторію еволюційної динаміки) начал, соціально прогресивне в логіці історичного процесу прокладатиме собі шлях. У даному аналізі ми керувалися і цим принципом.

Стаття надійшла до редакції 7 лютого 2012 р.
